

«Н.Е.Мординов-Амма Аччыгыйын аатынан
Харбалаах орто оскуолата»
«Харбалаахтаа5ы о5о искусствотын оскуолата»
Таатта улууна

ДАКЫЛААТ

«О5ону олоңхо5о уһуйуу дэгэттэрэ»

Харбалаахтаа5ы алын сүһүөх оскуола учуутала
Севастьянова Татьяна Семеновна

Фольклорнай отделение преподавателэ
Парфенова Варвара Алексеевна

Иһинээ5итэ:

Аан тыл

I. Киирии чааһа:

I.1. Норуот тылынан уус-уран айымньытын чыпчаала - олоңхо.

II. Сүрүн чааһа:

II.1. Олоңхо – саха норуотун уолбат ойбоно. Дириңэтэн үөрэтиигэ бырайыак.

II.2. Дириңэтэн үөрэтии - о5о тус дьо5урун арынытыгар тиэрдии олуктара.

III. Түмүктүүр чааһа -театральнай туруоруу, куолаан толоруу

IV. Туһаныллыбыт литературалар

V. Сыһыарыылар:

III.1. «Сундулуйа сүүрэр Сур бөрө аттаах Сорсуннаах Бэдэр бухатыыр»-остуоруйа – олоңхо. Кинигэ.

III.2. Куолаан толорууга анаммыт текст.

Аан тыл

1990 сыллаахха Российскай Федерация Үөрэхтээһинин Министерствота национальнай үөрэх систематын ситимнээһинцэ концепция ылыммыта. Манна этиллэн турар, бүтүн үөрэхтээһин системата тус омок сирэй төрүтүттэн тирэх ылар диэн.

Саха былыр төһө да суруга бичигэ суох буоллар бэйэтин ыра санаатын, инники баһатын уус-ураннык хоһуйан этэрэ. Ол курдук ырыаны-хоһоону, таабырыны-чабырбабы, омуннаах олоңхолору, кэрэ ыралаах остуоруйалары бэрт үгүһү айбыта.

Ханнык баһарар омок ыччатын, дьонун үөрэтэр уонна иитэр биир сүрүн күүһэ кини тыла буолар. Ол туһугар анал тыл-өс, айымньылар үөскээбиттэр.

Норуот тылынан уус-уран айымньытын бары көрүңнэрэ оһо, ыччат тыла-өһө, өйө-санаата, сиэрэ-майгыта сайдарыгар сүдү суолталаахтар. Оттон хайа баһарар сааска оһо бэйэтин норуотун культуратыгар сыстыыта, духовнай олох сиэрин-майгытын ылыныыта кини киһилии киһи быһыытынан сайдан, уһуйулан тахсыытын мэктиэтэ буолар.

Үлэбит билиңци кэмнэ суолтата:

1. Норуот тылынан уус-уран айымньытынан оһону олоңхоһо сыһыарыы;
2. Оһо аныгы үйэ хаамыытыгар сөп түбэхэр өйдөөх-санаалаах, айартутар кыахтаах, киһи киһитэ буолан тахсыытыгар, сайдыытыгар норуот тылынан уус-уран айымньыта, чуолаан олоңхо тирэх буоларын чопчулааһын.

Үлэ сыала: Норуот тылынан уус-уран айымньытын культура быһыытынан көрөн оһону олоңхоһо уһуйуу.

Соруктар:

1. Оһону норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө культураба сыһыарыы, олоңхоһо уһуйуу.
2. Оһону уһуйарга анал программа оноруу.

3. Анал бырайыагынан дьарыктары ытыты.

Методическай төрүтэ: Бэйэ-бэйэҕэ, тулалыыр эйгэҕэ амарах сыһыан уонна духуобунай иитии оҕо ис айылҕатын күлүүһүнэн буолар диэн эппиттэрэ И.А.Ильин, Н.А.Бердяев, П.П.Блонский, В.С.Соловьев, Л.Н.Толстой, Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский;

Саха норуотун философиятын чинчийээччилэринэн буолаллар А.Е.Мординов, Б.Н.Попов, А.Г.Новиков, К.Д.Уткин, М.А.Попова;

Духуобунай иитии этнопедагогическай төрүттэрин чинчийбиттэрэ Г.Н.Волков, В.Ф.Афанасьев, И.С.Портнягин, К.С.Чиряев, Г.С.Попова-Санаайа;

Айыы үөрэҕин түсчүттэринэн Л.А.Афанасьев, А.Н. Павлов буолаллар;
Сүрүн тирэх буоллулар Е.С.Сергина, Е.П. Чехордуна, И.Г.Баишев, В.Р.Ларионов үлэлэрэ.

Саҥа сүүрээһэ:

Бастакытынан - норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө оҕо олоҕо эйгэтигэр киирэн төрүт тыл сүмэһинин иңэринэн сахалыы өйө тобулларын, ыллыыр-туойар талаана арылларын ситиһии.

Иккиһинэн - норуот тылынан уус-уран айымньытын культура нөңүө көрөн оҕоҕо тиэрдэргэ анаан бырайыак оноруу.

Үсүһүнэн – оҕо олоҕоҕо сыстыытын ситиһэр инниттэн олоҕхону театр быһыытынан туруоруу, куолаан толоруу.

I. Кириин чааһа:

I.1. Норуот тылынан уус-уран айымньытын чыпчаала - олоңхо.

Хайа бабарар омуk оботун, ыччатын туһугар олорор, үлэлиир, охсуһар. О5о диэн ыал дьоло, ымыыта, норуот кэскилэ. Ол дьол, ымыы чөллөөх буоларын туһугар толкуйдаах, кэскиллээх үлэ барыахтаах. Дьэ ол иһин академик Г.Н.Волков **олоңхо курдук улуу айымньыны айбыт норуот бэйэтин төрүт культуратын Аал Луук мас курдук чэлгитэн, үтүө сиэмэни норуокка ыһан, эдэр ыччаты сайыннарыа** диэн эппитэ. Ол ыспыт сиэмэтэ ас анһан үүнэн, чэчирээн норуот сайдытыгар туһалыырыгар, о5ону, ыччаты иитии олох саңа күөх кырсын устун барарыгар, толору дьоллоохтук олороругар, аан дойдутун сайыннараарыгар бүгүн биһиги бигэ эрэллээхпит.

Киһи оло5о бүтүннүүтэ култуура. “Культура” диэн тылы саха бөлүһүөктэрэ сири кытта сыһыаран өйдүүллэр – төрүт култуура, төрүт үгэс сири кытта ыкса сибээстээх. “Культура” диэн латыын тыла - сири оңоруу диэн өйдөбүллээх. Киһи сиргэ хайдах сыһыаннаһарыттан, төрөөбүт-үөскээбит сири-уотун төһө билэриттэн кини култууратын таһыма көстөр.

Ол гынан баран Голландия биллиилээх культуролога Й.Хейзинга этэн турар: - “Культура билиңи көстүүтэ ааспыты кытта тэңнэбилгэ туруон сатамMAT”- диэн. Ол иһин биһиги билигин ааспыт өбүгэбит оло5ун билиңи олохпутун кытта тэңнээбэккэ эрэ кини олорон ааспыт оло5уттан табыллыбыт эрэ өттүн ылан о5ону, ыччаты киһититэр суолга туттарбыт наада. Ол эрэри саха омуk ийэ айыл5абытын наһаа сүтэрэ илик омуkтар буолабыт-ол аата атын культуралар сабыдыалларыгар толору баһыйтара иликпит. Онон о5ону, ыччаты харах харатын курдук харыстаан, атын культуралар үчүгэй, куһа5ан өрүттэрин араарар гына уһуйан таһаарыахтаахпыт.

Культура - бу киһиэхэ таптал, сырдыгы, кэрэни, олох бары өңүн таптааһын. Культура диэн олоххо сатабылга тирэ5ири, тус бэйэ уонна бүтүн общество тулхадыйбат саңаны киллэриитэ.

О5о5о төрөөбүт норуотун бар5а баайын-фольклорун билиһиннэриини маннык барылынан аттаран, наардаан тиэрдии о5о уус-уран айымньыны сыыйа ылынан, бииртэн бири сиэттэрэн таһаарытыгар ордук дии саныбын. Ол курдук бу барыл-программа быһыытынан норуот тылынан уус-уран айымньыта маннык тиэрдиллэр:

- **бастатан** туран-таабырыннар, остуоруйа-бу мин санаабар фольклор саамай чэпчэки уонна элбэххэ үөрэтэр - иитэр суолталаах өттө буолар, таабырын булугас сытыы өйү сайыннарар. Олоҥхо персонажтарын кэпсэтэр кэпсэтиилэрэ соро5ор таабырыннаах буолаллар;
- **иккиһинэн** – чабыр5ах-манна артикуляцияттан са5алаатахха кэлин ол дьарыктара фольклор ырыалаах хайа көрүүнүн үөрэтэргэ чэпчэтиини үөскэтэр. Олоҥхо тылын-өһүн, аа5ыллар дэгэтин о5о5о билиһиннэриэх иннинэ кинини таба тыынарга, чабыр5а5ы биир тыынынан интонациялаан этэргэ үөрэтиллэр. Дьэ оччо5о о5о олоҥхо дьалкытан аа5ыытын ыарыр5аппат, таба саңарар. Итиниэхэ чабыр5ах суолтата кэмэ суох;
- **үсүһүнэн**-тойук-ырыа - бу көрүүнү о5о5о тиэрдэн о5о бэйэтэ эмиэ тойугу толорорун ситиһии- бу көрүүнэри о5о5о үөрэтэргэ ийэ кылыһа5ы туттарга бол5омтону ууруллар. Ийэ кылыһах таба тыынныыттан тахсар. Бу норуот ырыата олоҥхо геройдарын ырыаларын араас матыыбынан туойан толорулларыгар киирэр. Тойугу үөрэтиигэ бол5омтону импровизация5а уулар ордук. О5о тутта хоһуйан таһаарар кыахтанна5ына кини кыа5ын билиниитэ улаатар, оччо5о иңнигэһэ суох хайа ба5арар норуот тылынан уус-уран айымньытын көрүүтүн толорор кыахтанар. Маны таһынан бэйэтэ тутта хоһуйан таһаарар о5о олоххо көрүүтэ эмиэ тойук хоһоонун сүһүөхтэринэн сааһыланыытын курдук сааһылаах, чопчу бэрээдэктээх, ылыннарыылаах былааннардаах буолар;

- **төрдүһүнэн**- оһуокайга уһуйуу. Бу үңкүү, ырыа-поэзия бииргэ түмүллүбүт жанрын оһо дэгиттэр баһылаатаһына, олоңхолуур кэмигэр кини туттуута, хамсаныыта, олоңхо тылын-өһүн сөпкө сүһүөхтээн киллэриитэ чэпчиир. Оһуокай алгыстаах толоруу буоларынан олоңхо сөллүүтүгэр киириэн эмиэ сөп.
- **сэттиһинэн**-ыһыах сиэрин-туомун билиһиннэрийи. Сиэри-туому билсибит оһо олоңхдһайыыларынын өйдүүр, турукка киириитигэр олук ылар.

Дьэ бу норуот тылынан уус-уран айымньытын барытын тэңнии тутан үөрэтии көдьүүһэ оһону олоңхо эйгэтигэр киллэрийигэ олус туһалыыр. Оһо уран тыл маастарын быһыытынан саңара- иңэрэ үөрэнэр, бэйэтигэр эрэллээх буолар.

Норуот тылынан уус-уран айымньылары бииртэн биир сиэтиллэн бары биир ситимнээхтэр, биир төрүттээхтэр. Фольклор бары көрүңнэрин үөрэппит оһо сайдыытын чыпчаала олоңхоһо аһалар.

II. Сүрүн чааһа:

II.1. Олоңхо – саха норуотун уолбат ойбоно. Дириңэтэн үөрэтиигэ бырайыак.

“Олоңхо – саха норуотун уолбат ойбоно” диэн уос номоҕо буолбут кынаттаах тыл билиңни кэмнэ ордук кэрэтийэн иһиллэр. Биһиги норуоппут баайын, өбүгэлэрбит ситимин сүтэрбэккэ – олоңхону үүнэр көлүөнэҕэ тиэрдии сыала-соруга хас биирдии иитэр кыһа иннигэр турар. Олоңхо оҕо ис туругун сайыннарыыга, тылын такайарга, ойуулуур-дьүһүннүүр сатабылын эрчийэргэ, өйгө тутар дьоһуруна сайдыытыгар сүдү суолталаах. Оҕоҕо анаммыт олоңхо тутула дьоһус, тыла-өһө оҕоҕо тийимтиэ буолуохтаах. Оҕо сайдыыта кыра оҕо кыһатыгар тулалыыр эйгэни тэрийии, араас оонньоурдарынан, куукуланан, оонньоунан байытыы, иитэр үлэҕэ олоңхо олуктарын туттуу нөңүө барар. Олоңхо ис тутулун ыспакка эрэ, бэркэ сэрэнэн олуктарнан көрөн, талан, кылгатын үөрэтиэххэ сөп. Онуоха ордук сэхэн кизэхэтин тэрийэр үчүгэй. Ол курдук олоңхону иһитиннэрии, олуктары аабыы, кэпсэтии, олоңхону табыгастаахтык туруоран оонньоон көрдөрүү-оҕону кыта алтыһарга саамай табыгастаах ньыма буолар. Биһиги үлэбитигэр төрөппүт көмөтө, сүбэтэ улахан суолталаах. Дьэ кэргэңнэ олоңхо эйгэтин киллэрии, интэриэһи тардыы, сиэри-туому тутуһуу, иитэр кыһа үлэтигэр кыттыһыннарыы оҕо сахалыы тыыннаах сайдарыгар улахан сабыдыаллаах, аныгы көрүүнү олоххо киллэриигэ тирэх буолар.

Бырайыак актуальноһа:

ФГОС ирдэбилинэн, оҕону иитиигэ-сайыннарыыга төрөппүт оҕотунуун элбэхтик алтыһар эйгэтин тэрийии. Биһиги норуоппут баайын, өбүгэлэрбит ситимин сүтэрбэккэ-олоңхону үүнэр көлүөнэҕэ тиэрдии сыала-соруга саха сиригэр хас биирдии улуустарын иитэр кыһатын иннигэр турар. Олоңхо оҕо ис туругун сайыннарыыга, тылын такайарга, ойуулуур-дьүһүннүүр сатабылын эрчийэргэ, өйгө тутар дьоһуруна сайдыытыгар сүдү суолталаах. Ону таһынан хас биирдии үөрэнээччи төрөөбүт дойдутун, айылбатын, үгэстэрин

инни

билиэхтээх. Олонхо дьарыктарыттан ылбыт билиитин таба туһанарга үөрэниэхтээх

Сыала: О5о тылын сайдыыта:

-Ойуулуур талаана, фантазията арыллыыта;

-Толкуйдуур дьо5ура сайдыыта;

-Сизэр-туому билиитэ;

-Айыл5а кэрэтин өйдөөн кэрэхсээһинэ;

Соруга: Оскуола иитэр-үөрэтэр үлэтигэр төрөппүт элбэхтик кыттыһар эйгэтин тэрийии.

Саңата: Үөрэх сылын устата араас өрүттөрдөөх, олонхо дэгэттерин, саха норуотун үгэстэрин арылар интэриэһинэй дьарыктар. Бэйэтин норуотун абыычайдарын, үгэстэрин убаастыы үөрэниэхтээх, олох таба туһанарга кыһаныахтаах.

Саба5алааһына: Маннык бииргэ үлэлээһин түмүгэр төрөппүт о5ото тугунан тыынарын, интэриэһиргиирин билэр буолуон сөп. Түмүгэр о5отугар сүбэ-ама биэрэригэр, талаанын сайыннараарыгар сөптөөх хайысханы булунарыгар туһалаах. Өр сылларга кэтээн көрдөххө, сахалыы дьохуннук толкуйдуур, саңарар-иңэрэр ыалга иитиллибит о5о ордук үтүө майгылаах, сизэрдээх киһи буола улаатар эбит. төрөөбүт тылынан көңүллүк саңара үөрэммит о5о омук тылын түргэнник ылынар, үүнүүгэ-сайдыыга быдан тардыһылаах буолар. Оттон төрөөбүт тылын билбэт саха о5олорун, тэңнээн көрдөххө, күннээ5инэн толкуйдаах, уһуну-киэни ырыта барбат, быһымах майгылаах буолаллар эбит. Онон кыра о5о эрдэ5иттэн төрөөбүт тылынан иитиллэр эйгэтин кэңэтиэхтээх эбиппит. Киһи омук үэлэргэ мунньуммут сизэрэ, олоххо, уопсастыба5а үөрүйэ5э ийэ тыл баайынан бэриллэр. Киһилии киһи буолуу омугун тыынын иңэриммит ийэ тыл чөлүттэн улахан тутулуктаах, ийэ-а5а тылын иитэр күүһэ о5о сайдар кыа5ын кытта ыкса сибээстээх.

Үлэ ыытыллар сирэ:

-Н.Е.Мординов – Амма Аччыгыйын аатынан Харбалаах орто оскуолата;

-3 кылаас дьарыктанар кабинета;

инни

-Харбалаах музыкальнай оскуолата;

-Оскуола актовой саалата;

-Оскуола библиотеката;

Үөрэх сылын устата дьарык ахсаана: -34 чаас;

Дьарыкка болҕомто уурулунна олоҥхону үөрэтиэн, билиэн, саха норуотун культуратын, абыычайын, дьарыгын билиэн баҕалаах оҕолорго.

Дьарык ис хоһооно:

Араас хайысхалаах дьарыктар уопсай ирдэбилгэ сөп түбэһиэхтээхтэр. Ирдэбиллэри тутуһуннаран дьарыгы тэрийии-ситиһии төрдө.

Салайааччы дьарык тиэмэтин, сыалын-соругун таба туруоруохтаах (үөрэтэр, сайыннаран, иитэр).

Дьарыкка биирдиилээн, бары бииргэ үлэлииллэрин тэрийии.

Оҕолор билиилэрин, интэриэһинэй ньымалары туһанан дьарыгы тэрийиэхтээх.

Үлэ хайысхалара:

-практическай үлэ (айар үлэ, олоҥхону толоруу маастарыстыбатыгар үөрэтии).

-кэрэ эйгэтэ (ырыа, үңкмм, музыка, уруһуй, аппликация).

-оонньуу нөңүө сынньалан, айар дьарык, айылҕалыын алтыһыы, экскурсия о.д.а.

-өйгө үлэ (викториналар, конкурстар, интеллектуальнай күрэхтэр о.д.а.)

Кэрэ эйгэтэ:

-Походтар, тэттик олоҥхолору истии, ырытыы, кэпсэтии, толорорго эрчиллии, олоҥхо туһунан кинигэлэри билсигии, ааҕыы, уруһуйдааһын, айылҕаны харыстааһыңна бэсиэдэлэр, экскурсияҕа сылдыы.

Билиини-көрүүнү ылыы:

Оонньуулар, “Таайың миигин”, оңорон таһаарыы мастарыскайа, бэсиэдэлэр, тэттик олоҥхолору истии, ырытыы, маастар кылаастар.

Сиэр-майгы:

инни

Билсигийн оонньуулар, кэнсирдэр, уруһуй куонкурустара, талааны көрүү, айы.

Патриотизм:

Таатта улууһун символларын билсигийн, А5а дойду сэриитигэр өлбүттэри кэриэстээһин, быраатты Мординовтар музейдарыгар экскурсия, улууска баар музейдары билсигийн, көрүү, сылдыы.

Чэбдигири:

Дорубуйа чаастара, дэриэбинэ тас өттүгэр экскурсия, Дорубуйа күнэ, суолга сэрэхтээх буолууга бэсидэлэр, сибиэһэй салгыңна оонньуу, күрэхтэһиилэр, чэбдигири мүнүүтэлэрэ.

Күүтүллэр түмүк:

-О5о ба5аран туран дыарыктанарын тэрийии, төрөөбүт дойдутун историятын, тылын-өһүн, култууратын билсигийн, киэн туттуу;

-Аныгы үйэ5э о5о өйдөбүлүгэр кэрэ эйгэтин , кини сыаннастарын өйдөтүү, инэри

-Өбүгэлэрбит үгэстэрин аныгы олох хара5ынан көрүү

-Олоххо саңа педагогическай технологиялары туһанан олоңхо5о аналлаах дыарыгы тэрийии

-Олоңхо дэгэттэригэр талааннаах о5олору булан эрчийии (толорооччулартан, чинчийиигэ)

-О5олор өй-санаа, чэгийэн-чэбдик, эт-хаан өттүнэн сайдыыларын бө5өргөтүү

-Хас биирдии о5о айар дыо5урун сайыннарыы

Ытыллар дыарык ситиһиилээх буоларын туһугар манньк тэрээһин үлэлэр ытылыннылар:

- Үөрэх дылын са5аланыытыгар төрөппүттэр санааларын истии, сүбэ биэри;
- Сылга иккитэ төрөппүт мунньа5ын тэрийии;
- Ытыллыбыт үлэни анализтааһын;
- Көстүүмнэри тигэр мастарыскайы тэрийии;

Манньк үлэлэри тэрийэн тугу ситистибит:

- Дьиз кэргэн барыта бу үлэ5э кыттыһар;
- Кыра саастаах о5олорго айыллыбыт олоңхолору дьиз кэргэнинэн көрүү, аа5ыы эбэтэр арыйталаан көрөллөрүн ситиһии;
- О5о төрөппүттэрин кытта тэңнэ үлэлиир эйгэтин тэрийии;
- Олоңхо сүдү айымньы буоларын биллэрии, киэн туттуу эйгэтин тэрийии;

Түмүк

О5о ылбыт билиитин күннээ5и оло5ор тута туһанарын ситиһэргэ дьулуһабыт. Маныаха иитиллэр-үөрэнэр эйгэтин олохсутааччылар, сүрүннээн дьиз кэргэн уонна оскуола биир ситимнэ киирэн тиһиктээх үлэни ытыллара түмүктээх буолар. О5о төрөөбүт тыоынан сайдара кэңиир, дириңиир.

Ытыллыбыт үлэлэр түмүктэринэн көрдөххө о5олор тэрээһиннэргэ кыттыахтарын ба5алара, ситиһиилэрэ улаатта. Билэр-көрөр ба5алара уһугунна. Бэйэлэрин төрөөбүт омуктарын историятын, култууратын, дьарыктарын үөрэ-көтө үөрэттилэр. Анааран көрүүлэрэ улаатта, биллиилэрэ кэңээтэ. Дьарыкка ылбыт сатабылларын туһанан о5о о5оттон көрөн үөрэниитэ, барыларыгар оруол биэрии, саңардыы, төрөппүт ба5атын учуоттааһын бол5омто5о ылылынна. Инники өттүгэр бу дьарыгы салгыы сайыннарыы, аа5ыы дэгэтигэр уһуйуу, үгэс буолбут ньыманы баһылаан толоруу. Түмүгэр, көмөлөөн ийэ тылын баайынан, кэрэтинэн киэн туттар, төрөөбүт тыла сайдарын тутуруулаһан ыччаты уһуйан таһаарыахпытын сөп эбит.

II.2. Дириңэтэн үөрэтии - о5о тус дьо5урун арыйыы суола.

Билиңни кэм уратыта-олохпут түргэнник уларыыыта, түргэнник сайдыыта. Онон манньк олоххо көңүл тыыннаах, айар дьо5урдаах, бэйэтин кыа5ар эрэнэр, үлэһит, сирдээх киһи элбэ5и ситиһиэ, дойдутугар, дьонугар-сэргэтигэр туһалаах киһи буолуо. Ол инниттэн үөрэхтээһин тиһигэр үгүс уларыыылар, саңаны киллэрии буолар. Үлэ технологиятын тупсараллар, чочуйаллар. Маны таһынан ирдэбил, хонтуруол күүһүрэр, тустаах үлэһит эппиэтинэһэ үрдүүр.

Ис кута көңүл тыыннаах киһи айар дьо5ура сайдар, саңаттан саңа чыпчаалларга тахсар. Билигин о5о5о барытыгар төрүө5үттэн ийэ кутугар көңүл тыын, көңүл санаа иңэриллэр, иитиллэр. Үөрэхтээһин аныгы технологията онно сөп түбэһиннэрэн Сатабыл технологиятын киллэрдэ.

Альтшуллер Генрих Саулович уонна Верткин Игорь Михайлович тыһыынчаттан тахса айар дьо5урдаах дьон биографиятын ырытан баран барыларыгар баар эрэри биир тэңник сайдыбатах алта сүрүн хаачыстыбаны араарбыттар:

1. Дьонуннаах сыал туруорунуу. О5о бэйэтин иннигэр кыра да улахан да сыалы туруорунарын ситиһэр туһугар тугу гыныахха: о5о итэ5элин ылыахха, учууталга, уһуйааччытыгар эрэнэрин ситиһиэххэ, төрөппүтү кытта ыкса сибээстэһиэххэ, о5о ураты хаачыстыбаларын бол5ойуохха, бэлиэтиэххэ, быһата кэтээн көрүүххэ, то5оостоох түгэни таба туһанан соруудах биэриэххэ (ырытыһан, чуолкай кыайар сорууда5ын), соруудах толоруллуутугар, ситиһиилээх буоларыгар көмөлүһүүххэ. Ити табылынна5ына о5о кынаттанан бэйэтэ тугу эмэ оңорорго тылланыа, ону сатыыр кыа5ар эрэниэ.
2. Былаан эбэтэр программа оңостуу, ону толоруу. Дьэ о5о былаан оңостуутун уонна ону толоруутун хонтуруолланыытын хайдах ситиһиэххэ сөбүй? О5о тус бэйэтин былаанын сурукка киллэрэрэ

ирдэммет. Бу барыта оѦону кытта кэпсэтииттэн, сүбэлэһииттэн тахсар. Оттон сурукка киллэрэ-киллэрэ ирдээтэххэ оѦо эппиэтинэстэн куттаныан уонна эйигиттэн тэйиэн сөп. Тус былааннаах оѦо үлэ5э сыһыана, тутта-хапта сылдыра ураты буолар. Маннык оѦону сэрэнэн, биир саастыылаахтарын иннигэр бэлиэтиэххэ наада. Бу хайа да өттүнэн сүүйүүлээх буолар.

3. Элбэ5и үлэлиир кыа5ы сайыннарыы. Хайв да киһи сөбүлээбэт дьарыгын өр кыайан оңорбот. Түргэнник сылайар да, сүрэ5элдьиир да. Ол эрэри дың олоххо сөбүлээбэт да үлэни оңоруу түбэлтэлэрэ үгүс. Маннык түгэнчэ уһуйааччы мындырдык сыһыаннаһыан наада.бу кэмчэ оѦону хай5аан, сүбэлээн үлэтин чэпчэтэн, сымна5астык сыһыаннаһан, оѦону тылгар киллэриэххэ наада.дьэ оччоѦо оѦоѦо элбэ5и үлэлиир, үлэ5ээппиэтинэстээхтик сыһыаннаһар үөрүйэх үөскүүр.
4. Соруктары толорорго аналлаах көдүүстээх ньыманы булуу. Ханнык ба5арар үлэни толорорго аналлаах үрдүк көдүүстээх методика (ньыма) наада. Маннык ньымалары киһи олоѦун устатын тухары көрдүүр. Ньыма быкаайык да буолла5ына элбэ5и быһаарар суолталаах буолар. ОѦо үлэлиир кэмигэр кини хайдах үлэлиирин бол5омтолоохтук кэтээн көрөн, кыра да5аны бэйэтэ оңорор көдүүстээх ньыматын таба көрөн бэлиэтиэххэ, оччоѦо оѦоѦо ол ньыманы туһанар үөрүйэх үөскүүр. Өссө үчүгэйэ салгыы сайыннарарга барар.
5. Бэйэ санаатын кыайан көмүскүүр сатабылы иңэрии. Бу инниттэн оѦоѦо көңүл эйгэтин үөскэтиэххэ, тэрийиэххэ. Үлэ кэмигэр тэңнээ5ин курдук кэпсэтиэххэ, сыһыаннаһаахха. Булгуччу кини санаатын истиэххэ, бэйэ эрэ гиэнин соңноомуохха. ОѦо сыһыналаах да этиитин бол5ойон истиэххэ, быһааран биэриэххэ. Маннык түбэлтэ5э эрэ оѦо бэйэтин санаатын аһа5астык этэ уонна тус

О5о оскуола5а киирбит сааһыттан са5алаан, барыны-бары интэриэһиргиир кэмин мүччү туппакка норуот тылынан уус-уран айымньытын бары көрүүнүн, тус-туспа араарбакка эрэ билиһиннэриллэр. Оттон норуот өйүн-санаатын сүннүүнэн буолар норуот тылынан уус-уран айымньытын көрүүнэ элбэх: остуоруйа, үһүйээн, таабырын, өс хоһооно, чабыр5ах, оһуокай, хомус, тойук, олоңхо, сизэр-туом көстүүлэрэ , араас алгыстар уо.д.а. Манна норуот материальнай культурата, ас-таңас, дьиэни туттуу уо.д.а. эмиэ киирэллэр. Бу үгүс араас көрүүнэр биир сүрүннээхтэр-ол норуот итэ5элэ, атыннык эттэххэ, тыыннаах буолар туһунан үөрэ5э, саха норуотун үйэлэргэ өлбөт-сүппэт бар5а баайа. Ол аата норуот үйэлэр тухары бибэйдээн а5албыт тыына-кута, сүрэ5ин-быарын ытар5ата буолбут ырыата-тойуга, тыла-өһө буолар.

Түмүгэр о5ону кэрэ эйгэтигэр сыһыарыы норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө барара бу о5о куһа5ан дьаллыктартан тэييитигэр, төрөөбүт төрүт норуотун оло5ун дириңник ылынан этигэр-хааныгар инэриниитигэр тиэрдэр дии саныыбын.

Саха омук баай сиргэ-уокка төрөөммүт былыр-былыргаттан сүрдээх үгүс омук алтыһар, буккуһар. Кэлиңни кэмнэ тылбыт - өспүт эмиэ ол курдук дьин суолтатын сүтэрэ быһыытыйда, сахалыы өйдөөбөт «сахалар» баар буолан иһиилэрэ киһини хомотор-хоргутар. Культурология науката дакаастыырынан, быһаарарынан, киһи айдарыытын, өбүгэ өйүн, өбүгэ кутун, өбүгэ сэһэнин (культурный архетип, культурные коды, культурные тексты) ийэ тыл эрэ арыйар. **Ийэ тыл диэн күлүүс тыл буолар.** Күлүүһэ сүппүт хатыыр аһыллыбат. Оттон XX уйэ саңатыгар олоро сылдыбыт философ Сепир-Уорф саба5алааһынынан, тыл диэн этэр тыл эрэ буолбакка, өй үлэтин салайар, толкуй түмүгүн оңорор кыах ааттанар. Ол иһин тус-туһунан култуура Аан дойдуну атын-атыннык көрөр. Маны өйдөөн туран о5ону бэйэ омугун тыыныгар уһуйууну төрөөбүт төрүт тылын бары дэгэтин, дэгэрэцин тутуһан туран уһуйууну ытыллыахтаах.

Дэ, ол тылбыт дэгэтэ, дэгэрэнэ барыта олоңхобутугар сөнөн сыттаба эбээт.

Хайа бабарар сааска уһуйуу сүрүн өттүнэн бэйэ норуотун духовноһыгар уонна культуратыгар сыһыарыы буолуохтаах. Хайа бабарар норуот бэйэтэ сатыырынан олорор, ыал буолар, улэлиир, сынньанар, бэйэтэ сатыырынан үөһэ тахсар-туһар...

III. Түмүктүүр чааһа -театральной туруоруу, куолаан толоруу.

Дьэ онон, «Норуот тылынан уус-уран айымньытынан оҕону олоҕхо эйгэтигэр сыһарыы» диэн дакылааппыт үлэтин бүтэрэн баран түмүк быһыытынан эттэххэ-норуот дьылбата кини дьонун-сэргэтин, өйүн-санаатын, уйулбатын туругуттан тутулуктааба биллэр. Бэйэтин норуотун тыынынан тыыннамыт, өйүгэр-санаатыгар айылбаттан иҥмит, геннай бэриллиилэрэ кэһиллибэтэх киһи эрэ айымньылаахтык улэлиир кыаба аһыллан, норуотун дьылбатыгар туох эмэ суолталаах олобу олорор тирэхтэнэр. Онтон омок быһыытынан уратыта, айыллыбыт айылгыта кэһиллибит (тылын сүтэрбит, норуотун олобуттан тэйитиллибит) киһи айылбаттан бэриллээтэ, айар дьобура, талаана тууйулуон, үлэтэ-хамнаа таһаарыта суох буолуон сөп. Аныгы үөрэх педагогическай ньымалара, сүрүннээн иитии ситимнэрин бөлөбө, норуот үгэс буолбут иитэр тиһиктэрин сүннүүгэр сытар. Холобура, өйдөһөн бииргэ үлэлээһин биир төрүтэ буолар бэйэ-бэйэни ытыгылаһыы-убаастаһыы. Кыра да улахан да норуот үгэс буолбут үтүө өйдөбүллэригэр биир дьонун миэстэни киһи киһиэхэ киһилии сыһыана, бастатан туран улахан киһи-оҕоҕо, оҕо-улахан киһиэхэ, ылар. Онон бу түһүмэхпин Г.Н.Волков этиитинэн түмүктүүбүн: **«Өйдөбүннүүгэ суох-үгэс суох, үгэһэ суох-культура суох, культурата суох- иитии суох, иитиитэ суох- духовность суох, духовноһа суох-личность суох, личноһа суох-норуот суох».**

Норуот тылынан уус-уран айымньыта культура көстүүтүн быһыытынан көрүллэр. Төрүт тылынан айыллыбыт ийэ өйү тутта сылдыар норуот айымньылара норуот өйүн-санаатын сүннүүнэн буолаллар. Норуот тылынан уус-уран айымньылара ис хоһооннорунан норуот олоһун-дьаһабын кырдыктаахтык кэпсиир буоланнар-норуот культурата буолаллар.

Онон «Норуот тылынан уус-уран айымньытынан оҕону олоҕхо эйгэтигэр сыһарыы» диэн үлэбин ырытан манныкка кэлиим:

1. Норуот тылынан уус-уран айымньыта культура феноменын быһыытынан көрүллэн культура биир көстүүтэ буолар. Фольклор айымньылары норуот өйүн-санаатын сүннүүнэн буолаллар, ол иһин тустаах норуот олоһун хаамыытын кытта тэңнэ барсаллар. Онон норуот тылынан уус-уран айымньылары норуот культуратыгар киирсэллэр.

2. Айымньы оһону киһи онорор айылгылааһын туһунан кини ис айылгытын гуманистическай өрүтүн ырытан билэбит.

Бу икки олугу ырытыыттан көстөн кэлэр оһо культураҕа сыстыыта, ол аата-инкультурация.

Оһону кэрэ эйгэтигэр сыһыарыы норуот тылынан уус-уран айымньытын нөңүө барара бу оһо куһаҕан дьаллыктартан тэьиитигэр, төрөөбүт төрүт норуотун олоһун дириңник ылынан этигэр-хааныгар иңэриниитигэр тиэрдэр дии саныыбын.

Норуот тылынан уус-уран айымньытын ис хоһоонун ырыңалаан, ырытан оһоһо тиэрдэн, оһонон ырыттаран уонна ол айымньы көмөтүнэн аныгы оһону культураҕа сыһыарыыны мин кэрэһэ айан быһыытынан сыаналаан кылаас таһынааһы улэһэ киллэрэбин.

Республикаҕа, улуустарга ыытыллар көрүүлэр, конкурстар, фестиваллар, быыстапкалар улахан көмөлөөхтөр. Оскуолаҕа ыытыллар дьарыктарга оһону кыра кылаастартан олоңхо эндирдэрин кытта билиһиннэрэр сөп. Оһо болһомтотун олоңхо тутулугар, олук хоһоонугар тардан хара маңнайгыттан оһо айар дьобурун сайыннарар курдук үлэ ыытылыннаһына кэлин оһо бэйэтэ иңнигэһэ суох хайа баһарар айымньыны айар кыаҕа улаатар дии саныыбын. Маны «Олоңхону ыччакка» диэн кинигэлэригэр Поликарпова Е.М. уонна Гоголева М.Т. олоңхону ыччакка тиэрдии олуктары алта сүһүөхтээбит барылларын төрдүс сүһүөһэр да киллэрбиттэрэ туоһулуур. Мин программабар олоңхону анал раздел быһыытынан киллэрбитим. Маныаха кыра бөлөхтөн улахан бөлөххө тийиэххэ диэри олоңхону үөрэтии уустугуран иһиэхтээх уонна онон сибээстээн бэриллэр чааһа элбээн, кэлин «Олоңхо театра» диэн ааттанан

биир кылаас буолар кыабы ылла. Бастаан кыра саастаах оҕолорго олоҕхону оонньууга чугаһатан театральнай представление быһыытынан туруорар оҕо ыарырҕаппакка олоҕхону ылыныытын ситиһэр дии саныыбын. Бу туруорууларга оҕолор бухатыырдаах буола оонньуулар, төрөппүттэрин кытта персонажка таңас тиктэн, таңнан хаамыталыылар, уобараһы үтүктэллэр. Маннык оонньуу кэnnэ оҕо олоҕо эйгэтигэр чэпчэкистик киирэр, дириңэтэн толорууга, үөрэтиигэ бэлэм буолар.

Манны таһынан куолаан толорууну киллэрэн оҕо биир оонньууттан биир оонньоон көрүүгэ киирэрин курдук дыарыктары налыччы ыыттааха оҕо бэйэтэ да билбэтинэн улахан киһилии туттан-хаптан олорон олоҕолообутунан барар, персонажтар ырыаларыттан, толоруу дэгэтиттэн интэриэһэ өссө улаатар.

Норуот тылынан уус – уран айымньытыгар, ол иһигэр олоҕо оҕо таптала, умсугуйуута дириңээн иһэрэ олоҕо салгыы тэнийиитигэр эрэли үөскэтэр. Итинтэн сиэттэрэн олорор нэһилиэкпит кулуубун үлэһиттэрин эмиэ болҕомто оҕо тардан улахан дыоннорунан олоҕхону туруоран дэриэбинэҕэ таһаарыыны, араас конкурстары, күрэхтэри тэрийэри ситиһэ сатыыбыт.

IV. Туһаныллыбыт литература

1. Алексеев М.А. Өбүгэлэрбит үгэстэрин умнумуобун/Чолбон, 1991s6.c.100-101
2. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в Х1Х-нач XXв.Новосибирск: Наука, 1975.134с.
3. Антонова Р.Я. Воспитание детей: идея и опыт народной педагогики. Якутск, 1995.
4. Амма Аччыгыйа. Сааскы кэм. Дьокуускай, национальной кинигэ издательствота, 1976.
5. Афанасьев В.Ф. Педагогические идеи в Якутском народном творчестве.-Якутск:Книж.Изд-во.1960. 10с.
6. Бореев Ю.В. Эстетика в 2-х Т.2 – 5-е издание, Смоленск Русич, 1997.
7. Бравина Р.И. Олох уонна өлүү саха итэбэлигэр. Якутск, 1996.
8. Бравина Р.И. Киһи уонна дьылба.- Дьокуускай:Бичик, 2003.-112с.
9. Васильева М.С. Силигин ситэрдэххэ: орто уонна улахан саастаах оскуола оеолоругар. – Дьокуускай: Бичик, 2003.
10. Васильева Ф., Чиряев К. Норуот педагогикатын ыллыктара. Якутскай, 1995.
11. Волков Г.Н. Этнопедагогика.М.: Академия, 2000.
- 12.Жирков М.Н. Саха народнай музыката. 1992.
13. Илларионов В.В. Жизнь и творчество олонхосута А.С. Васильева. Якутск. 2000. – 116с.
14. Илларионов В.В. Саха фольклора. Абитуриеннарга көмө. Дьокуускай, 2000. – 28с.
15. Каверин Б.И. Культурология. М.: Юнити-ДАНА. 2005.
16. Канке В.А. Основы философии. М.: Логос, 1999.
17. Кондаков В.А. Урукку дьыллар уорбаларыгар. Дьокуускай: Бичик, 1995.
- 18.Кулаковский А.Е. Научные труды. Якутск, 1979.
- 19.Попов Б.Н. Культурология. М. Академия, 2000.
- 20.Попова Г.С. Айылба ситимэ. Дьокуускай, 2000.
21. Попова Г.С. Воспитание детей у народа саха. Якутск, 1998.
22. Попова Г.С. Ис хоһоон. Дьокуускай, 2004.
23. Попова Г.С. Национальной оскуола концепцията: культурологической ырытыы, Дьокуускай, 2003.
24. Попова Г.С. Төрүт үгэс сайдар тосхоло. Бороҕон, 1997.
25. Попова М.А., Павлов А.Н. Саха үгэһин төрүт өйдөбүлэ. Дьокуускай, 2000.
26. Портнягин И.С. Этнопедагогика “кут-сюр”: педагогические возрения народа саха. М: Академия, 1999.
27. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оҕо тылын сайыннарыы. Дьокуускай. 1992.